

WOJCIECH MAZUR

Zanim ruszyły czołgi

Francuska broń pancerna u progu II wojny światowej (wybrane aspekty)

W początkach 1939 r. tylko nieliczni wojskowi analitycy zdolni byli przewidzieć, jak wielką rolę w zbliżającej się wojnie odegra broń pancerna. Potencjalne możliwości tej broni doceniane były jednak dość powszechnie – powszechnie też starano się poprawiać stan wyposażenia własnych sił pancernych oraz przygotowywać do odparcia pancernych ataków przeciwnika. Usiłowania w tym kierunku podejmowały rzecz jasna także mocarstwa europejskiego Zachodu – w szczególności zaś Francja, coraz bardziej zaniepokojona agresywną polityką wyraźnie zmierzającego do konfrontacji wschodniego sąsiada.

Efekty poczynań wojskowych z Paryża ważne były także dla Polski, której bezpieczeństwo w wielkiej mierze zależało od militarnych możliwości francuskiego sojusznika. Dziwić więc może, iż w krajowej literaturze problematyka dotycząca sił pancernych znad Sekwany u progu II wojny światowej prezentowana jest zwykle w sposób ogólny, z reguły na marginesie szerszych rozważań – zaś ilustrujące wywody dane cyfrowe są nie tylko mało precyzyjne, ale też wyraźnie rozbieżne¹. Niedostatki opracowań

---

¹ Tak np. Waldemar Rezmer liczebność sprzętu pancernego armii francuskiej w momencie wybuchu wojny określił na ok. 2 tys. nowoczesnych czołgów oraz 2–3 tys. wozów bojowych, które „nie odpowiadały już warunkom pola walki”. Zob. W. Rezmer, *Siły zbrojne Wielkiej Brytanii, Francji i Rumunii oraz plany ich użycia na wypadek wojennego zagrożenia Polski*, [w:] *Polski wrzesień 1939 r. – wojna na dwa fronty. Materiały z Międzynarodowej Konferencji Naukowej*, red. A. Felchner, Piotrków Trybunalski 1999, s. 45. Z kolei Leszek Moczulski rozmiary znajdujących się wiosną 1939 r. w dyspozycji Paryża sił pancernych oszacował na 36 batalionów czołgów lekkich, średnich i ciężkich, doliczając do tego rachunku także znajdujące się „w fazie formowania [...] dwie DLM i dwie dywizje pancerne, a w ich składzie

o charakterze naukowym próbują w ostatnich latach kompensować autorzy szkiców o bardziej popularnym charakterze². Ich wysiłek z pewnością wart jest uwagi – i deprecjonować go nie należy. Teksty takie, ze swej istoty kompilacyjne, nie są jednak w stanie zastąpić pogłębionej naukowej refleksji, opartej na krytycznej analizie źródeł proveniencji archiwalnej.

Zauważyć przy tym wypada, że stan, w którym znalazła się francuska broń pancerna u progu II wojny światowej, był wynikiem całej serii decyzji i zaniechań, które miały miejsce w okresie wcześniejszym. Zasadne więc wydaje się poprzedzenie zasadniczej części analizy syntetycznym ich przedstawieniem.

W roku 1939 czołgi stanowiły broń stosunkowo młodą. Przez Francuzów użyte zostały w boju po raz pierwszy niewiele ponad 20 lat wcześniej, 16 kwietnia 1917 r. Latem roku 1918 czołgi francuskie (oraz brytyjskie i amerykańskie) odegrały istotną rolę w przełamywaniu linii niemieckiej obrony. Doświadczenia zebrane w trakcie ostatnich kilkunastu miesięcy „wielkiej wojny” przekonały francuskie dowództwo o wartości nowego środka walki, równocześnie ugruntowując przeświadczenie, że najbardziej efektywnie wykorzystany być on może w bezpośrednim związku z działaniami piechoty, wpierając jej ataki na pozycje przeciwnika. Choć więc pierwsze francuskie czołgi stanowiły pojazdy o stosunkowo znacznej masie (Schneider CA – 13 t, Saint-Chamond M 16 – 23 t), to symbolem pancernego wysiłku Paryża w zakończonej 11 listopada 1918 r. walce stał się czołg lekki Renault FT o masie niespełna 7 t. Do zakończenia działań wojennych we Francji wyprodukowano 3187 takich maszyn, podczas gdy produktów wytwórni Schneidera oraz zakładów Saint-Chamond dostarczono odpowiednio 399 i 295 egzemplarzy³.

---

dalsze osiem batalionów czołgów”. Zob. L. Moczulski, *Wojna Polska*, Warszawa 2009, s. 473. Bardziej szczegółowe dane na temat francuskiej broni pancernej u progu wojny przedstawił Marian Zgórniak, podając, że 1 IX 1939 r. w 37 zmobilizowanych batalionach czołgów armii francuskiej znajdować się miało 2230 nowoczesnych czołgów. Autor ten wzmiankował też posiadanie przez francuskie siły zbrojne w tym czasie ok. 700 samochodów pancernych oraz 3,5–4 tys. tankietek i ciągników opancerzonych. Zob. M. Zgórniak, *Europa w przededniu wojny. Sytuacja militarna w latach 1938–1939*, Kraków 1993, s. 162, 454, 458.

² J. Chorzępa, *Francuska broń pancerna 1916–1940*, „Nowa Technika Wojskowa” 2008, nr specjalny 1, s. 4–15; K. Rudy, *Pancerny mit*, „Poligon” 2011, nr 1, s. 4–15.

³ Service historique de la Défense, Département de l’Armée de Terre (Vincennes) (dalej – SHD-DAT), 9 N 158, Budget de 1920. Question No 65, posée par M. Henri Pate. Rapporteur du Budget de la Guerre à la Chambre des Députés. Dokładniejsze dane: SHD-DAT, 7 N 4203, Niedatowane opracowanie „La situation à la fin des hostilités”. Z podanej liczby do 11 XI 1918 r. armiom polowym przekazano 2230 egzemplarzy czołgów Renault FT. Część maszyn tego typu przekazano sojusznikom: Stanom Zjednoczonym Am. Płn. (231 egz.), Wielkiej Brytanii (12 egz.) i Włochom (4 egz.). Wykorzystane jako podstawa źródłowa opracowania materiały archiwalne nie zawierają paginacji – za wyjątkiem jednostki przywołanej w przypisie 48.

Niemal dziesięć lat później, latem 1927 r., wozy typu Renault FT wciąż stanowiły podstawę sił pancernych znad Sekwany – w użytkowaniu znajdowały się 3582 egzemplarze występujące w kilku wariantach. Kolejne 155 sztuk, uznanych za niezdatne do walki, wykorzystywano do szkolenia⁴.

Pierwsze powojenne projekty studiów nowych konstrukcji broni pancernej, opracowane w lipcu 1919 r. oraz w roku 1920, które przewidywały podjęcie prac nad licznymi pojazdami wyspecjalizowanymi do realizacji określonych zadań (czołgi obserwacyjne, kurierskie, łączności, dowodzenia, transportowe itp.), ostatecznie zostały zarzucone w stosunkowo wczesnym stadium. Podstawą prac stał się natomiast program przyjęty przez obradującą w dniach 13–15 stycznia 1921 r. pod przewodnictwem szefa Sztabu Generalnego Komisję Studiów. Obejmował on dwa podstawowe typy czołgów: stosunkowo lekki (poniżej 13 t) i mobilny czołg pola walki (*char de bataille*) – towarzyszący piechocie⁵, zdolny do zwalczania lekkich umocnień, a także walki z bronią pancerną przeciwnika oraz czołg przełamania (*char de rupture*) – następca bardzo ciężkiej (68 t) maszyny FCM 2C opracowanej w końcowym okresie wojny w celu przewidywanego na rok następny zmiażdżenia niemieckiej obrony⁶. Pięć lat później przyjęta koncepcja uległa modyfikacji: 19 marca 1926 r. Najwyższa Rada Wojenna przyjęła sformułowane w styczniu 1925 r. wnioski komisji, uznając, że prowadzone studia objąć winny nie dwa, ale trzy typy czołgów: czołg lekki o masie poniżej 13 t, czołg pola walki („nosiciel artylerii” – *char portant d'artillerie*) o masie do ok. 20 t oraz czołg przełamania⁷. Na tej podstawie Dyrekcja Piechoty Ministerstwa Wojska określiła ogólne charakterystyki dla projektów czołgów każdej z tych kategorii⁸.

⁴ SHD-DAT, 9 N 158, Nota „Situation actuelle du matériel chars de combat” szefa 10 Section (Chars de Combat) 2e Bureau Direction de L'Artillerie Ministère de Guerre, z sierpnia 1927 r.

⁵ Stanowił on zresztą rozwinięcie realizowanej jeszcze w trakcie „wielkiej wojny” koncepcji pojazdu o takiej właśnie nazwie (*char d'accompagnement*), w programie z roku 1919 określonego jako *char de combat*.

⁶ SHD-DAT, 9 N 158, Note relative au Système de Chars de Combat à l'étude z 10 X 1925 r.; *ibidem*, 7 N 2293, Nietatowane opracowanie „Les chars de combat de 1916 à 1935”.

⁷ SHD-DAT, 7 N 2293, Kopia pisma No 0382-3/11-2 ministra wojny Paul Painlevé do Generalnego Inspektora Czołgów z 2 IV 1926 r. Znacząco rozbudowana i zmodyfikowana w stosunku do założeń z roku 1921 charakterystyka czołgu pola walki zestawiona została w aneksie załączonym do SHD-DAT, 9 N 158, Note relative au Système de Chars de Combat à l'étude z 10 X 1925 r.

⁸ Czołg lekki: masa 9–12 t, 2 sprzężone km lub armata 47 mm, średnia prędkość 12 km/h, odporność na ogień broni ręcznej piechoty, załoga 2–3 ludzi. Czołg pola walki: masa 19–22 t, armata 75 mm lub inna o wysokiej prędkości początkowej pocisku oraz liczne karabiny maszynowe, średnia prędkość 12–15 km/h, odporność na pociski artylerii polowej, zdolność do przekraczania rowów o szerokości do 2,5 m, radiostacja, załoga 3–4 ludzi. Czołg ciężki: masa do

Rezultaty podjętych niebawem prac okazały się jednak niezadowolające zarówno w przypadku typowanego na następcę Renaulta FT czołgu lekkiego D1, jak i czołgu średniego B1. Co gorsza – zastrzeżenia zgłoszone po dokonanej w Rueil 17 maja 1929 r. prezentacji obu pojazdów dotyczyły zasadniczych cech każdego z ocenianych typów, w pierwszym przypadku – zbyt słabego silnika, w drugim niedostatecznego opancerzenia⁹.

Ostatecznie, po serii modyfikacji, zdecydowano się oba czołgi skierować do produkcji. Wcześniej trafił do niej lżejszy D1, którego fabrykacja, realizowana na podstawie czterech kolejnych umów zawartych między 19 grudnia 1929 r. a 16 października 1933 r. objęła ostatecznie 160 egzemplarzy, dostarczanych armii do początków roku 1935. Maszyny nie uznano jednak za udaną, a wyposażone w nią jednostki (trzy bataliony czołgów, w tabelach mobilizacyjnych oznaczone jako 61, 65, 67) sukcesywnie kierowane były do Afryki Północnej¹⁰. Niemal równoległe z zamówieniem pierwszych seryjnych czołgów D1 podjęto więc prace nad ich ulepszonymi wersjami: czołgiem lekkim o wzmocnionym opancerzeniu (*char léger surblindé*), który otrzymał oznaczenie D2 (zamówienie prototypu – 8 grudnia 1931 r.) oraz szybkim czołgiem lekkim (*char léger rapide*) – oznaczonym jako D3¹¹.

Próby i modyfikacje średniego czołgu B1 potrwać miały znacznie dłużej. Ostatnie dwa z trzech zamówionych 18 marca 1927 r. jego prototypów formalnego odbioru doczekały się dopiero 8 sierpnia 1934 r. Umowę na siedem pierwszych seryjnych czołgów zawarto 16 marca 1934 r., następnie – 26 grudnia 1934 r. i 23 marca 1936 r. uzupełniając ją o dwie kolejne, odpowiednio na 20 i 5 sztuk wozów B1. Dokonywane w kilku transzach odbiory zakupionych maszyn potrwać miały aż do 29 lipca 1937 r.; przyjęte czołgi skierowano do II batalionu 511 Pułku Czołgów (*RCC – Régiment de Chars de Combat*), co 20 stycznia 1938 r. pozwoliło mu uzyskać gotowość mobilizacyjną. Ostatnia ze wspomnianych wyżej transakcji obejmowała także 35 czołgów w zmodyfikowanej wersji B1bis, i to ich właśnie dotyczyć miały kolejne zakupy wozów bojowych tej klasy (odbioru maszyn z tej partii nastąpiły w okresie od 8 kwietnia 1937 r. do 2 marca 1938 r.)¹².

---

70 t, działło 155 mm w kazamacie oraz liczne karabiny maszynowe, zdolność do przekraczania rowów o szerokości do 4,5 m, odporność na pociski artylerii polowej.

⁹ SHD-DAT, 9 N 158, Kopia „Note pour l'État-Major d'Armée” No 398 Generalnego Inspektora Piechoty gen. Mattera z 31 V 1929 r.

¹⁰ SHD-DAT, 7 N 4202, Niedatowane zestawienie zamówień na czołgi D1.

¹¹ SHD-DAT, 9 N 158, Pismo No 39142–2/3 ministra wojny do Generalnego Inspektora ds. Studiów i Doświadczeń Technicznych Artylerii z 3 V 1930 r.

¹² SHD-DAT, 9 N 158, Niedatowane zestawienie zamówień na czołgi B1 i B1bis; 9 N 161, Note pour la Direction de l'Artillerie, 2ème Bureau – 2e Section, No 1655 CC1 z 23 VIII 1934 r. i inne dok. Por. M. Zgórnjak, *Europa w przededniu wojny...*, s. 162; F. Vauvillier, *Produire de char B: défi ou chimère?*, „Histoire de Guerre. Blindés et Matériel” 2007, nr 76,

Przedłużanie się prac nad prototypami nowych czołgów w początkach lat trzydziestych budziło rosnące zaniepokojenie francuskich dowódców. Postęp techniczny w zakresie broni pancernej oraz środków jej zwalczania wyraźnie wskazywał, że znajdujące się w dyspozycji armii czołgi (lekkie Renault FT oraz bardzo nieliczne [10 szt.] ciężkie czołgi 2C) przestają odpowiadać wymogom pola walki. Coraz bardziej oczywiste stawało się też przekonanie, że nowe uwarunkowania przynajmniej częściowo muszą dezaktualizować wywodzące się zasadniczo jeszcze z pierwszej połowy minionej dekady (i oparte na doświadczeniach z końca dekady poprzedniej) programy rozwoju tej broni¹³. Konstatacje te wywołały dyskusję, w której starano się uzgodnić podstawowe kierunki modyfikacji dotychczasowych założeń¹⁴.

W jej trakcie dążenie do możliwie szybkiego zaspokojenia potrzeb armii z jednej strony oraz ograniczenia budżetowe po stronie drugiej nieuchronnie kierowały uwagę ku maszynom lżejszym i tańszym. 30 czerwca 1933 r. Najwyższa Rada Wojenna zdecydowała o konieczności zastąpienia czołgów FT przez nowe konstrukcje. Parametry tych ostatnich opracował niebawem Sztab Generalny we współpracy z Inspektorem Czołgów. Przyjęto, że nowy pojazd ma zostać uzbrojony w karabin maszynowy lub działko małego kalibru, posiadać masę poniżej 6 t, opancerzenie w partiach pionowych co najmniej 25 mm oraz załogę złożoną z 2 ludzi. Maszyna winna była rozwijać niewielką prędkość 8–10 km/h, a także w miarę możliwości posiadać zdolność przekraczania rowów o szerokości do 1,7 m. Założenia te doczekały się w roku następnym modyfikacji – oczekiwanie, że pancerz czołgu zapewni ochronę przed pociskami nowych armat przeciwpancernych (jak testowana właśnie armata o kalibrze 25 mm) skłoniło Radę Konsultacyjną Uzbrojenia do podniesienia na posiedzeniach 28 maja i 16 czerwca 1934 r. postulowanej jego grubości do 30–40 mm oraz (co za tym idzie) masy czołgu do 9 t¹⁵.

Z opracowanych wedle tych założeń prototypów zaakceptowano i skierowano do produkcji czołgi Renault R35 (*char léger modèle 1935 R* – pierwsze

---

s. 38. Zarówno w przywołanym dokumencie, jak i tekście autorstwa F. Vauviliera jako data zakupu ostatniej partii czołgów B1 i pierwszej partii czołgów B1bis widnieje 9 X 1937 r., który w istocie odnosi się do trzeciej (i ostatniej) konwencji dodatkowej do tej umowy. Zob. SHD-DAT, 9 N 280, „3ème Convention additionnelle au Marché No 1891 D/P et D/L du 23 Mars 1936” z 8 X 1937 r.

¹³ Przyjęty 4 VII 1930 r. „Program motoryzacji armii” niewiele w nich zmienił: najistotniejsze korekty stanowiło umieszczenie w nim „czołgu kolonialnego” oraz pominięcie milczeniem czołgu przełamania, co oznaczało w praktyce wycofywanie się z tej ostatniej koncepcji.

¹⁴ SHD-DAT, 9 N 158, Nota „Projet de chars légers nouveaux modèles” Generalnego Inspektora Piechoty gen. Mattera dla Oddziału I Sztabu Generalnego No Special 260 z 26 III 1930 r. i in. dok.

¹⁵ *Ibidem*, Niedatowana i niesygnowana notatka „Chars légers”; 7 N 4202, Notatka „Char 6 tonnes” Inspektoratu Czołgów z 28 I 1935 r.

zamówienie na 300 egz. 2 lipca 1935 r.) oraz wyraźnie od niego szybszy, przeznaczony zasadniczo dla kawalerii Hotchkiss H35 (*char léger modèle 1935 H* – pierwsze 200 egz. zamówione 5 listopada 1935 r.). W tymże czasie zapoczątkowano także wytwarzanie stanowiących swoiste „boczne gałęzie” głównej ścieżki rozwoju francuskich czołgów w jej „lżejszym” segmencie maszyn D2 (zamówienie z 29 grudnia 1934 r. na 50 egz.) oraz FCM 36 (umowa z 5 czerwca 1936 r. na 100 egz.¹⁶).

Na efekty tych działań trzeba było jednak poczekać. Gdy w styczniu 1936 r. Najwyższa Rada Wojenna dokonywała podsumowania militarnych aktywów państwa, w „pancernej” części przedstawionego jej studium wyjątkowo często powtarzało się słowo „będzie”. Konstatowany stan rzeczy rysował się bowiem następująco: „czołg D1 – 3 bataliony; czołg D2 – 1 batalion będzie utworzony w pierwszym kwartale 1936 r.; czołg B1 – 1 batalion będzie utworzony w pierwszym kwartale 1936 r., czołgi potrzebne dla drugiego batalionu będą zamówione (pancerz wzmocniony); czołg FT – wymiana 1000 jarzm (km 7,5 mm) w trakcie realizacji; czołgi lekkie – 300 zamówionych u Renaulta (6 batalionów); 200 zamówionych u Hotchkissa (4 bataliony), 200 – do zamówienia; czołgi kawalerii – 50 zamówionych w zakładach SOMUA”¹⁷.

Dokonana przez armię niemiecką 7 marca 1936 r. remilitaryzacja Nadrenii oraz przejście sojuszniczej dotąd Belgii do polityki neutralności skokowo zwiększyły poziom odczuwanego w Paryżu zagrożenia. Na przełomie jesieni i lata 1936 r. podjęto więc tam szereg kroków, które miały zapewnić Francji możliwość adekwatnej na owo zagrożenie odpowiedzi. Niemal natychmiast nastąpiło zasilenie materiałowych wydatków armii kwotą 350 mln franków. Równocześnie opracowano i w porozumieniu z kierownictwem sił zbrojnych (decyzje Najwyższej Rady Wojennej z 24 lutego i 27 kwietnia 1936 r. oraz Rady Konsultacyjnej Uzbrojenia z 4 maja 1936 r.) przyjęto do realizacji decyzją Rady Ministrów z 7 września 1936 r. czteroletni plan zbrojeń na lata 1937–1940, na jego wykonanie przeznaczając 11,355 mld franków. Wydatki na mechanizację, w tym szczególnie rozwój

---

¹⁶ SHD-DAT, 7 N 4202, zestawienia zamówień na czołgi i realizowanych dostaw. Złożenie zamówienia dość często wyprzedzało zawarcie formalnej umowy nawet o kilka miesięcy. Sama procedura była kilkuetapowa, umowy zaś bardzo często uzupełniały konwencje dodatkowe. Podane daty zawarcia kontraktów traktować należy jako orientacyjne. Por. SHD-DAT, 7 N 4202, zestawienie „État d'avancement, à la date du 1er Avril 1936, des principales réalisations de matériel. Infanterie et Chars de Combat. Engins Blindés”. W przypadku czołgu FCM, którego walory oceniano wyżej niż czołgów „modeli 1935”, wojskowy nabywca zmuszony był poprzestać na pierwszym zamówieniu 100 egzemplarzy, nie potrafiąc skłonić wytwórni do określenia ceny na poziomie uznawanym za racjonalny.

¹⁷ SHD-DAT, 1 N 36, „Situation générale des réalisations et études d'armement”, grudzień 1935 r.

broni pancernej, pochłonąć miały 14% owej sumy, tj. 1,6 mld franków¹⁸. Jednocześnie dodatkowym kredytem w wysokości 550 mln franków zwiększono sumy przeznaczone do wydatkowania bezzwłocznie, bo już w roku 1937. W tym przypadku na rozbudowę i unowocześnienie sił pancernych przeznaczono aż 21,8% tej kwoty, tj. 120 mln franków. Fundusze te wykorzystać zamierzano m.in. na przekształcenie kolejnej (trzeciej już) dywizji kawalerii w lekką dywizję zmechanizowaną (*Division Légère Mécanique DLM*), utworzenie dwóch dywizji pancernych oraz zakup nowoczesnych wozów bojowych dla batalionów czołgów Rezerwy Generalnej (pozostającej w dyspozycji Sztabu Generalnego z przeznaczeniem do działań na decydujących kierunkach)¹⁹.

Dalszej konkretyzacji założeń dokonano na posiedzeniu Najwyższej Rady Wojennej 14 października 1936 r. Przedmiotem dyskusji stały się wówczas m.in. przedstawione przez szefa Sztabu Generalnego sił lądowych gen Louisa-Antoine'a Colsona propozycje zakupu do końca 1937 r. 1000 czołgów lekkich Renault (włączający w to posiadane 1 października 1936 r. 280 szt. bez wież), 200 czołgów lekkich Hotchkiss, 105 czołgów typu B, 150 maszyn SOMUA oraz 200 typu D2. Łącznie po zaaprobowaniu przedstawionego programu francuskie siły pancerne wyposażone miały zostać w 1650 nowoczesnych czołgów, z których uformować zamierzano 20 batalionów czołgów lekkich, uzupełniane przez 3 bataliony czołgów D1, batalion czołgów D2 i 3 bataliony czołgów B1²⁰.

Realne efekty wciąż jednak były znacznie skromniejsze od oczekiwań. Do końca 1937 r. przemysł zdołał dostarczyć, zamiast przewidywanych przez gen. Colsona 1000 czołgów R35, jedynie 541 takich maszyn. *Ad acta* trzeba było więc odłożyć zamierzenia, wedle których już w styczniu 1938 r. nowoczesne czołgi lekkie trafić miały do 16 batalionów czołgów (800

---

¹⁸ *Ibidem*, Kopia maszynowa pisma No 342 bis „Bases du nouveau programme d'armement, approuvé par le Conseil des Ministres le 7 septembre 1936” ministra obrony narodowej i wojny Édouarda Daladiera z 8 IX 1936 r.; M. Zgórnjak, *Europa w przededniu wojny...*, s. 155. Ostatecznie całość ujętych w programie kredytów sięgnęła 13,626 mld fr.

¹⁹ Archives Nationales (Pierrefitte-sur-Seine) (dalej: AN), 496 AP 33, „Note sur la Mécanisation et la Motorisation dans l'Armée” Sekcji Uzbrojenia i Studiów Technicznych Sztabu Generalnego z 20 VI 1936 r.; SHD-DAT, 1 N 36, Kopia pisma No 342 bis „Bases du nouveau programme d'armement...” E. Daladiera z 8 IX 1936 r. Ponadto czteroletni program zbrojeń przewidywał w roku 1937 wydanie na „mechanizację” (w praktyce – głównie broń pancerną) 316 mln fr. oraz 140 mln fr. „w ramach niezbędnego dodatku”.

²⁰ SHD-DAT, 1 N 36, Procès-Verbal de la Réunion d'Études du Conseil Supérieur de la Guerre du 14 Octobre 1936. Liczba 20 batalionów nowoczesnych czołgów lekkich oraz 10 batalionów czołgów średnich i ciężkich uznana została za minimum w pierwszym stadium modernizacji wyposażenia francuskiej broni pancernej. Zob. AN, 496 AP 33, Niesygnowana „Note sur la renouvellement de notre armement en chars de combat” z lipca 1936 r. [?].

czołgów), zaś do końca roku 1940 znaleźć się w użytkowaniu aż 46 takich jednostek (2500 czołgów)²¹.

Wedle założeń z końca roku 1938 proces przezbrajania broni pancernej w nowoczesny sprzęt podzielony został na trzy etapy. W pierwszym z nich 40 objętych planem mobilizacji batalionów czołgów w zamian za wysłużone Renaulty FT otrzymać miało sprzęt nowych wzorów²². W drugim zbudować zamierzano 30% rezerwę tego sprzętu. Trzeci przewidziany został na powiększenie liczby jednostek do 60, z których zasadniczo 1/3 (20 batalionów) wyposażać zamierzano w czołgi średnie. W grudniu 1938 r. realizacja tych koncepcji wciąż jednak tylko majaczyła na horyzoncie. Kolejne etapy zakończyć planowano odpowiednio – w pierwszym kwartale roku 1940, w ciągu roku 1940, do końca roku 1941²³.

Na razie jednak, niespełna rok przed wybuchem wojny, na przełomie lat 1938 i 1939 francuska broń pancerna znajdowała się niemal dokładnie w połowie procesu modernizacji. W nowy sprzęt zdołano wyposażać 19 (wedle innych danych – 17) batalionów czołgów lekkich oraz 4 bataliony czołgów średnich²⁴. Ze względu na rozbieżność danych dotyczących przewidywanych dostaw nie sposób było przy tym precyzyjnie określić tempa uzyskiwania zdolności mobilizacyjnej przez przezbrajane jednostki. Zakładano, że do połowy roku liczba nowoczesnie wyekwipowanych batalionów czołgów lekkich sięgnie 23 (24?), a wyposażonych w czołgi średnie (typu D2 i B) – 4 lub 5 (w tym 3 bataliony czołgów B1bis). W służbie nadal

---

²¹ SHD-DAT, 1 N 43, Kopia pisma No 205/C/E.M.A. wiceprzewodniczącego Najwyższej Rady Wojennej gen. Maurice'a Gamelina do ministra obrony narodowej i wojny z 28 II 1938 r.

²² Dowództwo francuskie zakładało, że dla uzyskania decydującego przełamania, którego zamierzano dokonać w pasie o szerokości 40–50 km, niezbędne będzie uzyskanie nasycenia bronią pancerną o proporcji 1 batalion czołgów lekkich na 1 km linii frontu, 1 batalion czołgów ciężkich na 2 km linii frontu. Liczba 40 batalionów czołgów lekkich (oraz 10 batalionów cięższych maszyn) stanowiła więc w tym przypadku niezbędne minimum. Zob. AN, 496 AP 33, Niesygnowana „Note sur la renouvellement de notre armement en chars de combat” z lipca 1936 r. [?]; SHD-DAT, 27 N 4, „Note annexe a l'Étude sur le Problème de l'Offensive entre Rhin et Moselle” z 12 XII 1939 r.

²³ SHD-DAT, 9 N 158, „Note sur les programme d'armement intéressant les chars de combat” No BT/1-CC Dyrekcji Piechoty z 26 XII 1938 r.

²⁴ *Ibidem*. Zob. SHD-DAT 9 N 158, Notatka „Mobilisation des chars de combat” [Dyrekcji Piechoty?] z 22 XII 1938 r.; *ibidem*, Niedatowana notatka „Répartition des chars que sortiront de fabrication en 1939”. Przyczyną skonstatowanej różnicy w przypadku czołgów lekkich może być odmienne potraktowanie dwóch batalionów czołgów FCM, dla których 1 I 1939 r. istniała już niemal pełna dotacja sprzętu (83 z 90 etatowych wozów), ale gotowość mobilizacyjną jednostki te osiągnąć miały dopiero 1 marca (7 BCC) i 15 kwietnia 1939 r. (4 BCC).

pozostawać miały relikty minionej wojny – czołgi Renault FT (13 lub 11 batalionów), a zapewne też 2C (1 batalion)²⁵.

Istotnie, już w pierwszych tygodniach 1939 r. bardzo wyraźnie zaznaczyły się wysiłki w celu uzyskania gotowości mobilizacyjnej przez wyposażane w nowoczesny sprzęt bataliony czołgów. Nie zawsze był to proces łatwy. Najbardziej bodaj spektakularny przykład trudności występujących już w finalnej fazie przygotowań stanowił przypadek przezbrajanego w czołgi B1bis (z czołgów D1) 8 BCC (Batalionu Czołgów – *Bataillon de Chars de Combat*). Pierwotny termin uzyskania przez tę jednostkę gotowości wyznaczony został na 15 grudnia 1938 r., a następnie (decyzją datowaną 8 października) przesunięty na 25 stycznia roku następnego. W początkach stycznia do wypełnienia etatu wciąż brakowało sześciu czołgów, wszystkich karabinów maszynowych [sic!] oraz $\frac{3}{4}$ dotacji narzędzi i części zamiennych. Dalekie od ukończenia było szkolenie załóg złożonych z żołnierzy zawodowych – szkolenie rezerwistów miało charakter incydentalny. Wedle przedstawionych ocen batalion nie był w stanie osiągnąć natychmiastowej gotowości mobilizacyjnej nawet u progu wyznaczonych na kwiecień manewrów²⁶. Niewiele lepiej przedstawiał się tuż przed wyznaczonym terminem stan przygotowań w 4 BCC, wyposażanym w czołgi FCM 36. W pierwszych tygodniach marca batalion posiadał 39 takich wozów – 10 z nich nie było jednak w pełni sprawnych, z powodu *relatywnie niewielkich* usterek, wymagając interwencji specjalistów spoza jednostki. Brakujące do wypełnienia etatu sześć maszyn nadeszło co prawda 15 marca – i one jednak nie były jeszcze gotowe do działań. Brakowało też kilku samochodów specjalnych i kilkunastu ciągników. Dowództwo Okręgu Wojskowego informowało Sekcję Czołgów Departamentu Piechoty, że gotowość mobilizacyjną 4 BCC osiągnąć może 15 kwietnia – pod warunkiem jednak wydłużenia okresu przygotowań do koncentracji z pięciu do dziesięciu dni oraz uzupełnienia braków²⁷. Także na 15 kwietnia wyznaczony został termin osiągnięcia gotowości mobilizacyjnej przez 21 BCC. Trzy dni po upływie tej daty jednostce wciąż jednak brakowało części akcesoriów zamiennych, kilku samochodów specjalnych

---

²⁵ SHD-DAT, 9 N 158, Notatka „Mobilisation des chars de combat” [Dyrekcji Piechoty?] z 22 XII 1938 r. oraz niedatowane zestawienie „Situation des Chars au 1er Juillet 1939”.

²⁶ SHD-DAT, 9 N 152, Pismo No 20/3 dowódcy 2 Brygady Czołgów gen. Louisa Kellera do ministra obrony narodowej i wojny (3 Sekcji – Czołgów Biura Technicznego Dyrekcji Piechoty) z 6 I 1939 r. Gen. Keller proponował, by utrzymać zakładany termin gotowości mobilizacyjnej jednostki, nie wykorzystując jednak tej ostatniej jako bojowej aż do zakończenia szkolenia.

²⁷ *Ibidem*, Pismo No 2660/Mob. komendanta 9 Okręgu Wojskowego gen. Emile Auguste Marie Laure do ministra obrony narodowej i wojny (1 Dyrekcji) z 23 III 1939 r. Sześć brakujących czołgów skierowano do batalionu 23 marca, podejmując jednocześnie decyzję o zwrocie czołgów z naprawy do 10 marca i utrzymaniu w związku z tym wyznaczonego na 15 kwietnia terminu uzyskania przez 4 BCC gotowości mobilizacyjnej.

i 12 lekkich ciągników zaopatrzenia²⁸. Skonstatowana wyżej tendencja nie zanikała przy tym jednak wraz z upływem czasu. W pierwszych dniach czerwca 34 BCC, którego termin gotowości mobilizacyjnej upłynąć miał za niespełna dwa tygodnie (15 czerwca), informował o braku sześciu z 45 przewidzianych etatem dział 37 mm SA oraz niekompletnych zestawach części zamiennych. Kilka dni później wyposażony w czołgi H39 14 BCC potwierdzał, że gotowość mobilizacyjną osiągnie 10 czerwca – po raz kolejny donosząc Dyrekcji Piechoty o deficycie materiału kołowego²⁹. W jednej zaś z ostatnich przed wybuchem wojny takich korespondencji, datowanej 21 sierpnia 1939 r., o osiągnięciu gotowości mobilizacyjnej informował 28 BCC (czołgi B1), zastrzegając jednak wyjątki: wyszkolenie jedynie 23 z przewidzianych 33 załóg, brak 10 radiostacji czołgowych typu E.R. 51, niekompletność zestawów części zamiennych („ale są tworzone” – donoszono), brak samochodów warsztatowych i przyczep typu Coder³⁰.

Podkreślić trzeba, że przedstawione dotychczas wywody odnosiły się jedynie do broni pancernej piechoty, która nie stanowiła jednak całości francuskich pancernych zasobów. Własną organizację i własne wozy bojowe, zresztą całkiem liczne, posiadała bowiem także kawaleria. W dodatku ścieżka rozwoju odpowiednich konstrukcji była w tym przypadku zauważalnie odmienna od tej, którą wyznaczały potrzeby piechurów.

Kawalerzystom w pierwszej fazie wojny wyznaczono jednak role drugorzędne – stąd odpowiednie kwestie potraktowane zostaną tu jedynie szkicowo. Wedle programu przyjętego przez Radę Konsultacyjną Uzbrojenia 1 października 1931 r. i uzupełnionego o wymagania szczegółowe kilka miesięcy później, 22 grudnia, podstawą pancernego sprzętu kawalerii stać się miały trzy typy pojazdów: uzbrojony pojazd rozpoznawczy (*automitrailleuse de découverte* – AMD)³¹, uzbrojony pojazd zwiadowczy (*automitrailleuse de reconnaissance* – AMR)³² oraz

---

²⁸ *Ibidem*, Pismo No 672 S.O/I gubernatora wojskowego Metz i komendanta 6 Okręgu Wojskowego gen. Henri Girauda do ministra obrony narodowej i wojny (3 Sekcji – Czołgów Biura Technicznego Dyrekcji Piechoty) z 18 IV 1939 r.

²⁹ *Ibidem*, Pismo No 953 S.O/I gubernatora wojskowego Metz i komendanta 6 Okręgu Wojskowego gen. Luciena Loizeau do ministra obrony narodowej i wojny (3 Sekcji – Czołgów Biura Technicznego Dyrekcji Piechoty) z 2 VI 1939 r. i nast. dok.

³⁰ *Ibidem*, Pismo No 28 dowódcy *par interim* 3 Brygady Czołgów płk. Marie-Germain-Christian Bruneau do ministra obrony narodowej i wojny (3 Sekcji – Czołgów Biura Technicznego Dyrekcji Piechoty) z 21 VIII 1939 r.

³¹ Wymagania: masa 4700 kg; prędkość – 40 km/h, krótkotrwała – 70 km/h; zdolność do przekraczania przeszkód terenowych o nachyleniu 45° oraz brodów o głębokości 0,60 m; opancerzenie o grubości 5–8 mm; uzbrojenie w działko kal. 20 mm (200 naboí) oraz karabin maszynowy kal. 7,5 mm (3750 naboí), wymienny karabin maszynowy o kal. 7,5 mm, załoga trzech ludzi.

³² Wymagania: masa 3500 kg; prędkość 35 km/h; zdolność do przekraczania przeszkód terenowych o nachyleniu 60° oraz brodów o głębokości 0,60 m; opancerzenie o grubości 6–9 mm

uzbrojony pojazd bojowy (*automitrailleuse de combat* – AMC)³³. Kawaleryjskie jednostki wyposażać zaczęto w pochodzące z zakładów Renault czołgi rozpoznawcze AMR 33 i AMR 35 oraz udane samochody pancerne AMD 35 (Panhard 178), których pierwsze 15 egz. zamówiono 23 kwietnia 1935 r. Niebawem pojawiły się w nich także lekkie czołgi Hotchkiss H35 (ich wzmiankowana już wyżej pierwsza partia przeznaczona została w większości właśnie dla kawalerzystów) oraz wysoko oceniane średnie czołgi SOMUA S35 (do połowy stycznia 1939 r. komisja odbiorcza przyjęła 178 egz.). To właśnie w ramach kawalerii podjęte zostały próby tworzenia pierwszych nasyconych sprzętem pancernym wielkich jednostek – lekkich dywizji zmechanizowanych (*Division Légère Mécanique* – DLM, od roku 1935). Do wybuchu wojny nie udało się natomiast zrealizować koncepcji organizacji dywizji pancernych (*Divisions Cuirassées de Réserve* – DCR). Przyczynę stanowił głównie brak odpowiedniej ilości sprzętu³⁴.

Dodać należy, że przedstawiona wyżej – w znacznym zresztą uproszczeniu – różnorodność wozów bojowych nie stanowiła całości francuskiej „pancernej mozaiki” z drugiej połowy lat trzydziestych minionego stulecia. Ograniczając perspektywę jedynie do kategorii czołgów, wspomnieć wypada jeszcze o przynajmniej dwóch pominiętych w dotychczasowej analizie typach, nad którymi prowadzono w tym czasie prace, zainicjowane przez decyzje 20 posiedzenia Rady Konsultacyjnej Uzbrojenia i Materiałów Wojennych z 4 maja 1936 r. Jednym z nich był *char de fortification* – ciężki, dobrze chroniony pancerzem i dobrze uzbrojony czołg, przeznaczony w szczególności „do użytku defensywnego i ofensywnego podczas wojny w rejonie ufortyfikowanym”. Drugim – czołg 20-tonowy, średni, opatrzony oznaczeniem G1, posiadający zalety wytwarzanego już czołgu B1/B1bis, ale tańszy i łatwiejszy w produkcji³⁵.

(decyzją z 20 I 1933 r. grubość zwiększona do 9–13 mm); uzbrojenie w karabin maszynowy kal. 7,5 mm (2250 nabo), wymienny karabin maszynowy o kal. 7,5 mm, załoga dwóch ludzi.

³³ Wymagania: masa 9000 kg; prędkość 30 km/h; zdolność do przekraczania przeszkód terenowych o nachyleniu 60° oraz brodów o głębokości 0,60 m; opancerzenie o grubości 10–20 mm; uzbrojenie w działko kal. 47 mm i karabin maszynowy kal. 7,5 mm (5250 nabo), załoga trzech lub czterech ludzi.

³⁴ SHD-DAT, 1 N 36, Procès-Verbal de la Réunion d'Études du Conseil Supérieur de la Guerre du 14 Octobre 1936 i n. dok.; *ibidem*, 9 N 176, Niedatowane zestawienie „Dotations de la Cavalerie (Plan E.)” i in. dok.; *ibidem*, 7 N 2293, Dossier 3: Division Cuirassées; H. Dutailly, *Les problèmes de l'Armée de Terre Française (1939–1939)*, (thèse de doctorat), Paris 1980, s. 150 i n., 196 i n.; K. Rudy, *Pancerny mit...*, s. 6 i n.; F. Vauvillier, *Notre Cavalerie Mécanique à son apogée le 10 Mai 1940*, „Histoire de Guerre. Blindés et Matériel” 2007, nr 75, s. 41 i n. Czołgi B1bis, które stanowić miały podstawowy sprzęt pancerny DCR, drogie i skomplikowane w produkcji, wytwarzane były w tempie jeden batalion na rok.

³⁵ SHD-DAT, 7 N 4210, Załączniki do sprawozdania z 24 posiedzenia Rady Konsultacyjnej Uzbrojenia i Materiałów Wojennych z 1 VI 1938 r. i in. dok. Stan zaawansowania prac nad

Nieustannie starano się też modyfikować typy już znajdujące się w wyposażeniu. Skutkowało to m.in. powstaniem nowych wersji najliczniej reprezentowanych we francuskiej armii typów nowoczesnych czołgów lekkich: R35 i H35. Na przełomie roku 1938 i 1939 w budowie znajdował się prototyp maszyny, która w ciągu kilku miesięcy trafić miała do produkcji jako *char léger modèle 1935 R modifié 1939* (w wojskowych dokumentach odbiorczych oznaczana jako *char R. 35 – train de roulement A.M.X.*). Trwały też – spowalniane przez kolejne awarie nowego, rozwijającego większą moc silnika – testy zmodyfikowanego wariantu czołgu lekkiego Hotchkiss. Jego wytwarzanie było już zapoczątkowane. Nowy wariant znany miał się stać pod oznaczeniem *Char léger modèle 1935 H modifié 1939* (częściej w skrócie: *char H. 35 M 39*)³⁶.

Tab. 1: Środki budżetowe i realizacja zamówień na broń pancerną we Francji wedle stanu ze stycznia 1939 r.

Czołg	Zamówienia z budżetu roku				Realizacja			
	Przed 1937 r.	1937	1938	1939	Przed 1937 r.	1937	1938	Przewidywane w roku 1939
B/B1bis	70	35	70	70	25	30	52	96
D1	150	–	–	–	150			
D2	50	–	50	–		50		50
R35	500	300	350	450		600	180	400
H35	200	200	200	200		280	120	200
FCM	–	100	50	50			83	Ilość nieokreślona – zamówienie w trakcie składania
S36	50	100	100	75		75	100	110
AMD 35	30	80	75	152		30	78	150
AMR 33	180	–	–	–	120	–	–	–
AMR 35	200	–	–	–	–	80	100	20
G1	50	–	–	–	–	–	2	48

Źródło: SHD-DAT, 7 N 4210, Zestawienie „Mécanisation” z 18 I 1939 r. – zał. do sprawozdania z 25 posiedzenia Rady Konsultacyjnej Uzbrojenia i Materiałów Wojskowych z 18 I 1939 r.

konstrukcjami prototypowymi i eksperymentalnymi przedstawiony został w: SHD-DAT, 9 N 158, „Tour d’horizon sur les études, expériences et fabrications de matériels à la date du 18 Janvier 1939” i in. dok.; *ibidem*, 9 NN 12/16, „Notice sur l’état d’avancement des principales études en cours à la date du 1er Janvier 1939” 12 Dyrekcji Produkcji Uzbrojenia Ministerstwa Obrony Narodowej i Wojsny.

³⁶ Więcej na ten temat: W. Mazur, *Czołg lekki Hotchkiss H35/H39*, Warszawa 2016 („Wielki Leksykon Uzbrojenia. Wrzesień 1939”, t. 91), s. 24 i n.

Francuscy dowódcy aż nadto odczuwali, że stan podległych im sił pancernych trudno uznać za zadowalający – szczególnie wobec rosnącego prawdopodobieństwa wybuchu wojny już w najbliższych miesiącach. Alarmująco brzmiały napływające z Berlina informacje o szybkim rozwoju sił pancernych Rzeszy, które w marcu zasilił dodatkowo poważny zastrzyk sprzętu z przejętych magazynów armii czechosłowackiej³⁷. W Paryżu dobrze zdawano sobie sprawę, jak wielkie znaczenie do sił tych przywiązują niemieccy dowódcy³⁸.

Kolejne próby przyspieszenia produkcji sprzętu pancernego, procedur jego odbioru przez wojskowe komisje, a następnie dostaw do magazynów armii i jednostek w skrajnie zbiurokratyzowanym, skomplikowanym i wyjątkowo mało elastycznym systemie nie zdawały się rokować wielkich szans powodzenia. Dla francuskich wojskowych oraz przedstawicieli znacjonalizowanego w znacznej części przemysłu zbrojeniowego sztuką szczególnie trudną okazała się koordynacja produkcyjnych poczynań dostawców i poddostawców i likwidacja pojawiających się ustawnie „wąskich gardeł”. Problemem okazało się też ustawnie niemal dążenie do ulepszania posiadanych już (i często istotnie dalekich od doskonałości) wzorów sprzętu. Wprowadzanie nowych rozwiązań już na etapie proceduralnych przygotowań pochłaniało sporo czasu, zaś praktyczna realizacja komplikowała i bez tego zazwyczaj złożone schematy produkcji i zaopatrzenia.

Podjęte wysiłki pozostały jednak też zupełnie bez efektów. W początkach roku 1939 12 Dyrekcja (Produkcji Uzbrojenia) przyjęła założenie, iż wynoszące uprzednio 20–25 egz. na miesiąc tempo dostaw czołgów R35 już w marcu sięgnie 40 szt., by w październiku wzrosnąć o kolejne 50%. Rzeczywiste wyniki mogły napawać optymizmem – w okresie od 1 lipca do 31 sierpnia 1939 r. udało się przeprowadzić odbiór 119 wozów bojowych wspomnianego typu. Wyraźnie przyspieszyła też produkcja średnich czołgów B1bis – dotychczas dostarczanych w wyjątkowo powolnym tempie jednego batalionu (35 maszyn) rocznie. Tymczasem w okresie dwóch bezpośrednio poprzedzających wybuch wojny letnich miesięcy odebrane zostały 23 takie pojazdy³⁹.

³⁷ SHD-DAT, 7 N 2602, Kopia raportu No 274 attaché wojskowego Francji w Berlinie płk. Henri Dideleta do ministra wojny (Oddziału II Sztabu Generalnego Armii) z 20 III 1939 r. i in. dok.

³⁸ SHD-DAT, 7 N 2528, Niedatowane [1 V 1938 r.?] opracowanie O. II Sztabu Generalnego „Aperçu sur la doctrine exposé par le Général Guderian dans son ouvrage «Alerte aux chars» (Achtung, Panzer)” i in. dok.; *ibidem*, 7 N 2695, opracowanie Sekcji Armii Obcych Sztabu Generalnego „Deux points de vue Allemends sur l'emploi des grandes unités blindées” No 234 AL z 1 V 1939 r. i in. dok.

³⁹ SHD-DAT, 9 N 158, „Tour d'horizon sur les études, experiences et fabrications de matériels à la date du 18 Janvier 1939”, Niedatowana rękopiśmienna notatka [Dyrekcji

Niewątpliwie oznaczało to istotny postęp. Nastąpił on jednak zbyt późno, by w znaczącym stopniu przyczynić się do poprawy ogólnego stanu wyposażenia francuskiej broni pancernej. Tym bardziej że – jak już wyżej zwrócono uwagę – możliwości uzyskiwania pełnej zdolności mobilizacyjnej przez wyposażane w nowoczesny sprzęt jednostki ograniczane były nie tylko przez niedostatek czołgów, ale także problemy ze skompletowaniem uzbrojenia, wyposażenia, zestawów części zamiennych, sprzętu pomocniczego czy przeszkoleniem personelu.

Opracowywany przez francuskich sztabowców latem 1939 r. plan mobilizacyjny E2 przewidywał, że w dyspozycji sił zbrojnych znajdzie się 40 wyposażonych w nowoczesny sprzęt batalionów czołgów. 16 z nich zmobilizowanych miało zostać w pierwszej kolejności (w tym 9 batalionów czołgów lekkich, 6 batalionów czołgów B1/B1bis i batalion czołgów D2) – i wykorzystanych w fazie osłony (*couverture*) następnych stadiów działań mobilizacyjnych. 8 kolejnych batalionów czołgów lekkich zmobilizowanych w następnej kolejności stanowić miało rezerwę dla *couverture*. Ostatnie 16 batalionów pochodzić miało już z mobilizacji powszechnej⁴⁰.

W ramach dalszych zamierzeń planowano sformowanie na zapleczu kluczowych z punktu widzenia Francuzów związków operacyjnych (III i IV Armii) dwóch dywizji pancernych, złożonych z „ciężkich” czołgów B1/B1bis. Dywizja „Champagne” powstać miała z dwóch batalionów 512 Pułku Czołgów stacjonujących w czasie pokoju w Chalons, ulokowanych w Verdun dwóch batalionów 511 Pułku Czołgów oraz dwóch batalionów zmotoryzowanych strzelców, które należało dopiero powołać do życia. W skład dywizji „Lorraine” wejść miały dwa bataliony 510 Pułku Czołgów (umieszczone w Nancy), dwa bataliony 508 Pułku Czołgów (w Luneville) oraz dwa bataliony zmotoryzowanych strzelców: 5 batalion z Bruyères oraz 17 batalion z Rambervillers. Obie dywizje do działań skoncentrować zamierzano w Lotaryngii – pierwszą nad Mozelą: na zachód od Pont-à-Mousson oraz na północ od Nomeny, drugą – na zachód od Château-Salins i na wschód od Dieuze. Główny problem stanowił jednak brak czołgów. Stąd też moment powstania dywizji „Champagne” wyznaczany był na kwiecień 1940 r., dywizji „Lorraine” – na koniec tego roku⁴¹.

Piechoty ?] „Chars réceptionnés depuis 1 Juillet 39”. W podanym okresie dokonano też odbioru 29 czołgów Hotchkiss H39.

⁴⁰ SHD-DAT, 7 N 3455, „Note sur la dispositif de concentration des chars” Oddziału Operacji Militarynych i Wyszkożenia Ogólnego Sztabu Generalnego z 17 VII 1939 r.

⁴¹ *Ibidem*, „Note sur la concentration des unités de chars lourds dans le plan E.2” No 5/41 Oddziału Operacji Militarynych i Wyszkożenia Ogólnego Sztabu Generalnego z 8 VIII 1939 r. Rozważano też, by tymczasowo do każdej z dywizji przydzielić po jednym batalionie strzelców zmotoryzowanych. W takim przypadku dywizja Champagne (1 dywizja pancerna) otrzymałaby 5 batalion, zaś dywizja Lorraine (2 dywizja pancerna) – 17 batalion – a zamiast

Na razie jednak dowódcy francuskiej armii musieli przyjąć do wiadomości, że dysponować mogą siłami o zdecydowanie mniejszym realnym potencjale. W ostatniej dekadzie sierpnia, na trzy dni przed rozpoczęciem stanu „Couverture générale”, co dla sporej części sił pancernych oznaczało podjęcie działań mobilizacyjnych, stan sił pancernych piechoty przedstawiał się jak w tabeli 2.

Tab. 2: Założenia mobilizacji jednostek francuskiej broni pancernej piechoty z 23 sierpnia 1939 r.

CM	Garnizon	GBC	Sprzęt pancerny (w oryginale „Materiał”)															
			35 R		35 H		35 H M 39		FCM		B		FT		D2		2C	
501	Tours	501 520	1	2									30	31				
502	Angoulême	502 518		5				4					6	32				
502 Wersal	Wersal	503		3				7										
504	Valence	504 514		10 12								11 TC						
505	Vannes	505 515			13 35		14 27											
506	Besançon	506 516	16	17									18	36				
507	Metz Verdun Mourmelon Mourmelon Verdun	507 511 512 517 51 Bat.		20 9 23 34						37 28					19			51
509	Maubeuge	509 519			39 38		25 26											
510	Nancy Lunéville	510 508		22 24						15 8								
513	Rouen	513										29	33					

Źródło: SHD-DAT, 9 N 307, zestawienie „Situation du 23 Août 1939”.

Uwaga: CM – *Centre de mobilisation* (Centrum Mobilizacyjne); GBC – *Groupe de Bataillons de Chars* (Grupa Batalionów Czołgów). Wytuszczeniem oznaczone zostały numery jednostek mobilizowanych z czołgami nowoczesnymi.

brakujących dwóch batalionów czołgów B1/B1bis po jednym batalionie czołgów lekkich z 508 i 510 pułku czołgów i batalion czołgów D2 z 507 pułku czołgów (19 BCC).

Znacznie trudniej określić dokładną liczbę czołgów posiadanych przez armię francuską w ostatnich dniach przed wybuchem wojny. W źródłach z epoki nader często podawane są informacje odnoszące się nie tyle do stanów realnych, ale przewidywanych, lub też takie, dla których podstawą stało się proste zliczenie etatowych dotacji sprzętu istniejących jednostek. Tymczasem – jak wiadomo skądinąd – w wielu jednostkach występowały niedobory sprzętu – w tym także czołgów. Oczywiście jest też, że część tych ostatnich nie została skierowana do formacji liniowych – pozostając w szkołach, składach czy magazynach. Dodatkowy problem stanowiła konieczność odrębnego potraktowania broni pancernej piechoty oraz kawalerii. Dane odnoszące się do obu tych segmentów w źródłach z interesującego nas okresu nigdy w zasadzie nie pojawiają się łącznie. Wreszcie – aż do świtu 1 września 1939 r. nie było żadnego powodu, by akurat dla tej daty sporządzać szczegółowe zestawienia liczbowe stanu posiadanego sprzętu. Dane, którymi dysponujemy, pochodzą w tym przypadku zazwyczaj z późniejszego okresu – przy czym często zostały zestawione intencjonalnie, dla zilustrowania z góry przyjętej tezy.

Oczywiście nie znaczy to, że próba ustalenia faktycznego stanu rzeczy z góry skazana jest na niepowodzenie. Zastrzec trzeba jedynie, że przedstawiane informacje, choć oparte na krytycznej analizie niezależnych od siebie źródeł, w części przypadków obarczone być mogą pewnym, sądzić wolno że relatywnie niewielkim, błędem. W kilku przynajmniej przypadkach ustalenia wydają się wręcz pewne. Wiadomo bowiem, że do końca sierpnia 1939 r. wojska pancerne piechoty armii francuskiej otrzymały:

- 160 czołgów D1;
- 50 czołgów D2;
- 100 czołgów FCM 36;
- 100 (lub – 98) czołgów H35⁴²;
- 35 czołgów B1.

W przypadku innych typów pojawiają się natomiast w źródłach pewne rozbieżności, które zresztą w części przynajmniej złożyć można na karb omyślnych, zawierających się w trzytygodniowym mniej więcej przedziale, dat, do których odnoszą się dane. I tak łączna liczba dostarczonych wojskom pancernym piechoty do 31 sierpnia 1939 r. czołgów R35 wynosić miała 1099 szt. Dane na 23 września określały ją na 1149 czołgów lub też (w innym źródle, datowanym 24 września) – 1120 ich egz. W przypadku czołgów H39 (H 35 M.

---

⁴² Nieco odmienne dane podał Inspektor Generalny Materiału Samochodowego gen. d'Aboville w datowanym na 9 II 1939 r. piśmie 986 M/80 do Oddziału II Dyrekcji Artylerii Ministerstwa Obrony Narodowej i Wojsny (SHD-DAT, 9 NN 12/136), informując o przekazanych wówczas piechocie 94 czołgach typu H35.

39) miało to być odpowiednio 229, 259 i 240 egz., zaś dla czołgów B1bis – 122, 137 i 135 egz.⁴³

Zwrócić należy uwagę, że dane wrześniowe zdają się w znacznym stopniu potwierdzać prawidłowość wyliczeń odnoszących się do ostatniego dnia sierpnia. Uznać więc można, że dalsza weryfikacja tych ostatnich nie jest na obecnym etapie badań niezbędna.

Podane wyżej liczby należy natomiast rzecz jasna uzupełnić o dane dotyczące wozów pancernych kawalerii. Tu szczęśliwie skorzystać możemy z syntetycznego zestawienia, które jeszcze w roku 1942 przygotowane zostało w podporządkowanej władzom z Vichy Dyrekcji Kawalerii na podstawie jej własnych rejestrów. Zawarte w nim dane zestawiono w zamieszczonej niżej tabeli⁴⁴.

Tab. 3: Stany liczbowe sprzętu pancernego francuskiej kawalerii w dniu 2 września 1939 r.

Oznaczenie materiału	W jednostkach	W parkach wozów bojowych	W remoncie generalnym	W posiadłościach zamorskich	Ogółem
Czołg S35	191	51	4		246
Czołg H35	232	44	8	16	300
Czołg H39	---	---	---	---	---
AMR33	110		10		120
AMR35	178	12			190
AMC35	16				16
AMC Schneider-Kégresse	74	2	6	14	96
AMD Panhard 178	198	28			226
AMD Laffly 50 AM	43		6	49	98
AMR White TBC (do szkolenia)	29			57	86

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: SHD-DAT, 9 N 176, Zestawienie „Situation des matériels blindés de la Cavalerie tenue à jour par la Direction de la Cavalerie, jusqu'à la date du 2 Septembre 1939” płk. Pelletier Doisy, wicedyrektora Dyrekcji Kawalerii.

Uwaga: pominięto typy sprzętu użytkowane wyłącznie w posiadłościach zamorskich.

⁴³ SHD-DAT, 7 N 4222, zestawienie „État des matériels blindés reçus pendant la semaine du 18 au 24 septembre 1939” z 24 IX 1939 r. i in. dok.; *ibidem*, 9 N 158, zestawienie „Situation des chars au 1er Juillet 1939”, notatka [Dyrekcji Piechoty?] „Chars réceptionnés depuis 1 Juillet 39” i in. dok.

⁴⁴ Por. też: SHD-DAT, 9 N 176, Niedatowane zestawienie „Situation des matériels de la Cavalerie au 1er Septembre 1939”; *ibidem*, 7 N 4203, „Rapport de Général de Corps d'Armée René Martin du Cadre de Réserve à Monsieur le conseiller R. Baraveau de la Cour Suprême de Justice à Riom” z 10 VI 1941 r. (tu część danych nieco odmienna – np. w przypadku czołgów H35 – 280 szt. i S35 – 261 szt.); *ibidem*, 7 N 4222, zestawienie „Etat des matériels blindés reçus pendant la semaine du 18 au 24 septembre 1939” z 24 IX 1939 r. (tu dla czołgów S35 podano 279 egz., zaś dla samochodów panc. AMD Panhard 178 (AMD 35) – 234 egz.); K. Rudy, *Pancerny mit...*, s. 10.

Ogólną więc liczbę czołgów posiadanych przez francuskie siły zbrojne w momencie wybuchu II wojny światowej określić można w poszczególnych kategoriach następująco:

- czołgi rozpoznawcze kawalerii (AMC 33 i AMC 35) – 310;
- nowoczesne czołgi lekkie (R35, H35, H35 M 39, FCM 36) – 1828;
- czołgi D1 i D2 (stanowiące w istocie kategorię pośrednią między czołgami lekkimi i średnimi) – 210;
- czołgi średnie (piechoty: B1/B1bis i kawalerii: AMC 35 i S35) – co najmniej 419.

By uzyskać możliwie pełny obraz do podanych wielkości należałoby jeszcze dodać sprzęt pozbawiony już bojowej wartości, ale wciąż użytkowany: czołgi ciężkie typu FCM 2C (wyposażony w ten sprzęt 51 BCC jeszcze 2 września 1939 r. posiadał jednak tylko trzy takie maszyny, dopiero cztery dni później raportując po raz pierwszy stan siedmiu czołgów) oraz wozy typu Renault FT⁴⁵. Dokumenty dotyczące wojennych przygotowań francuskiej armii z reguły jednak nie zawierają danych na temat posiadanych przez nią czołgów tego ostatniego typu. W datowanym 6 października 1939 r. raporcie Generalnego Inspektora Czołgów gen. Louisa Kellera podano, że w dziesięciu wyposażonych w czołgi Renault FT batalionach znajdować się miało 630 tych maszyn. Liczba ta jednak z pewnością nie obejmowała wszystkich znajdujących się w rozporządzeniu francuskiego dowództwa wozów, w tym także kolejnych trzech ich batalionów ulokowanych poza obszarem metropolii⁴⁶.

Nie wdając się w bardziej szczegółowe analizy bojowych walorów posiadanego przez armię francuską pancernego sprzętu, zwrócić trzeba uwagę na przynajmniej jeden istotny aspekt tego zagadnienia, który znacząco różnicował owe walory w przypadku dominującej liczebnie kategorii, tj. czołgów lekkich. Chodzi tu o stanowiącą ich główne uzbrojenie armatę o kalibrze 37 mm. W większości dostarczonych do lata 1939 r. wozów zamontowane zostały wywodzące się konstrukcyjnie jeszcze z okresu I wojny światowej armaty Puteaux 37 SA mle 1938 M. 37 – w zasadzie niezdatne do zwalczania broni pancernej przeciwnika. Pozbawione tej wady nowoczesne działka 37 SA mle 1938 dopiero bowiem wchodziły do produkcji. U progu lata stan uzbrojenia artyleryjskiego francuskich czołgów lekkich przedstawiał się następująco:

---

⁴⁵ SHD-DAT, 27 N 115, „Compte-rendu journalier du 2 Septembre 1939” No 12/CHS do wódcy czołgów III Armii płk. Bruneau z 3 IX 1939 r. i in. dok.

⁴⁶ SHD-DAT, 27 N 105, „Rapport du Général L. Keller Inspecteur des Chars de Combat sur le création de Bataillons des Chars” No 225/I.Chars.S z 6 X 1939 r. W niedatowanym zestawieniu „Chars. Situation à la date du 1er Septembre 1939” wymienionych zostało aż 3 tys. czołgów Renault FT, co jednak wydaje się liczbą zdecydowanie zawyżoną (SHD-DAT, 7 N 4222).

1. Czołgi Renault R35

Zamówione: 1800.

A. Egzemplarze nr 1 do 1300 uzbrojone w armatę 37 SA mle 1938 M. 37

- 1 transza 500 egz. (nr 1–500) – uzbrojone, dostarczone;
- 2 transza 600 egz. (nr 501–1100) – 540 otrzymane i uzbrojone, ukończenie przewidywane w październiku 1939 r.;
- 3 transza 200 egz. (nr 1101–1300) – ukończenie przewidywane w lutym 1940 r.

B. Egzemplarze nr 1301–1800 uzbrojone w armatę 37 SA mle 1938

- 4 transza 300 egz. (nr 1301–1600) – ukończenie przewidywane w sierpniu 1940 r.;
- 5 transza 200 egz. (nr 1601–1800) – umowa w trakcie formalizacji.

2. Czołgi Hotchkiss H35

A. Egzemplarze nr 1 do 800 uzbrojone w armatę 37 SA mle 1938 M. 37 (w późniejszym czasie przewidziana wymiana uzbrojenia czołgów 1 do 800)

- 1 transza 400 egz. (nr 1–400) – uzbrojone, dostarczone;
- 2 transza 200 egz. (nr 401–600) – uzbrojone, dostarczone⁴⁷;
- 3 transza 200 egz. (nr 501–800) – ukończenie przewidywane w grudniu 1939 r.

B. Egzemplarze nr 801–1200 uzbrojone w armatę 37 SA mle 1938

- 4 transza 200 egz. (nr 801–1000) oraz
- 5 transza 200 egz. (nr 1101 do 1200) – umowy w trakcie formalizacji.

3. Czołgi FCM

- 1 transza 100 egz. – uzbrojone, dostarczone; armaty 37 SA mle 1938 M. 37;
- 2 transza 200 egz. (z tego 100 rezerwowych) – umowy w trakcie formalizacji; armaty 37 SA mle 1938⁴⁸.

Niewątpliwie wyrażony w liczbach potencjał francuskiej broni pancernej w momencie wybuchu II wojny światowej określić można jako spory. Równocześnie trzeba jednak zdawać sobie sprawę, że wobec konstatawanych potrzeb był on wciąż dalece niedostateczny. Co więcej – już niebawem okazać się miało, że efektywne jego wykorzystanie utrudnić miała wadliwa organizacja. W trakcie mobilizacji (między 25 sierpnia a 2 września) istniejące do tychczas 12 pułków czołgów (*Régiments de Chars de Combat* – RCC) uległo rozwiązaniu, a ich sprzęt i personel przekazane zostały batalionom czołgów, zorganizowanym w 12 Grup Batalionów Czołgów (*Groupes de Bataillons de*

⁴⁷ Informacji o dostawie tej partii już w czerwcu 1939 r. przeczą inne materiały. Uznać ją więc trzeba za błędną.

⁴⁸ SHD-DAT, 9 NN 12/52, Zestawienie „Armement de chars légers. Situation au 15 Juin 1939)” Dyrekcji Fabrykacji Uzbrojenia, k. 173–174.

Chars – GBC). Dodatkowo 1 września 1939 r. gen. Maurice Gamelin podjął decyzję o tymczasowym utworzeniu w dniu następnym dwóch brygad pancernych (*Brigades Cuirassées*) o numerach 1 i 2. W skład każdej z tych jednostek wejść miały dwa bataliony czołgów średnich oraz batalion strzelców zmotoryzowanych (*Bataillon de Chasseurs Portés* – BCP)⁴⁹. Nawet jednak i takie, relatywnie skromne, możliwości podjęcia działań z wykorzystaniem skoncentrowanej masy czołgów nie miały być w nadchodzących, wojennych już dniach i tygodniach przez Francuzów wykorzystane. Oznaczonym trójkolorową barwą wozom bojowym przyszło działać nawet nie batalionami, ale kompaniami czy wręcz plutonami. Aż do wiosny roku następnego – gdy ze wschodu w głąb Francji runęły masą pancerne dywizje z czarnym krzyżem⁵⁰.

STRESZCZENIE

Wojciech Mazur, *Zanim ruszyły czołgi. Francuska broń pancerna u progu II wojny światowej (wybrane aspekty)*

Po zakończeniu I wojny światowej armia francuska, dysponująca kilkoma tysiącami czołgów, wydawała się pancerną potęgą. W następnych latach wielka liczba posiadanych wozów bojowych stanowiła raczej obciążenie niż atut – opóźniając podjęcie decyzji o zastąpieniu szybko starzejącego się sprzętu przez nowocześniejsze konstrukcje. Prace nad takimi konstrukcjami na większą skalę podjęto dopiero w pierwszej połowie lat trzydziestych. Prowadzone one były jednak stosunkowo długo, zaś uzyskane w ich trakcie modele sprzętu posiadały istotne z punktu widzenia wojskowego użytkownika mankamenty. W dodatku sprzęt ten produkowany był zdecydowanie zbyt wolno, zaś możliwości jego efektywnego bojowego wykorzystania ograniczały także m.in. wady w strukturze organizacyjnej sił zbrojnych. U progu II wojny światowej francuska broń pancerna wciąż znajdowała się więc w stadium modernizacji i reorganizacji, nie będąc w pełni gotowa do zbrojnej konfrontacji z siłami zbrojnymi wschodniego sąsiada.

Słowa kluczowe: czołgi, francuska broń pancerna, francuskie siły zbrojne w roku 1939

⁴⁹ W składzie 1 Brygady Pancernej znajdowały się: dowództwo 512 GBC, 28 BCC, 37 BCC, 5 batalion strzelców; w 2 Brygadzie: dowództwo 507 GBC, 8 BCC, 15 BCC i 17 batalion strzelców. Oznaczało to realizację w znacznie zredukowanej formie studiowanej od dłuższego czasu koncepcji sformowania dywizji pancernych. SHD-DAT, 29 N 216, kopia pisma No 2/I.F.T. głównodowodzącego sił lądowych gen. Gamelina do dowódców III i IV Armii z 1 IX 1939 r.

⁵⁰ Autor opracowania pominął szereg innych elementów istotnych dla oceny rzeczywistej wartości francuskich sił pancernych u progu wojny, jak np. doktryna ich wykorzystania czy walory bojowe posiadanego przez nie sprzętu. W tych kwestiach zob. np.: G. Saint-Martin, *L'arme blindée française*, t. 1: *Mai-Juin 1940 ! Les blindés français dans la tourmente*, Paris 1998.

SUMMARY

Wojciech Mazur, Before the tanks started. French armoured forces on the eve of World War II (selected aspects)

After the end of World War I the French army, having several thousand tanks at their disposal, seemed to be an armoured superpower. In the following years, however, this great number of combat vehicles was rather a burden than an asset – delaying the decision to replace the rapidly aging equipment with more modern solutions. Works on such solutions had not started on a larger scale until the 1930s. They were carried on for a relatively long time though, and the developed models of equipment had drawbacks that were fundamental from the military user's point of view. What is more, the equipment was produced definitely too slowly, and the potential of its effective use in battle was limited i.a. by the flaws in the organization structure of the armed forces. Thus, on the eve of World War II, the French armoured forces were still at the stage of modernization and reorganization, not being fully ready for military confrontation with the armed forces of the East neighbour.

Keywords: tanks, French armor, French armed forces in 1939

РЕЗЮМЕ

Войчех Мазур, Прежде чем танки вышли в бой. Французское броневое и танковое вооружение на пороге II мировой войны (выбранные аспекты)

После окончания I мировой войны французская армия, располагающая несколькими тысячами танков, казалась очень мощной. В последующие годы огромное число имеющихся боевых машин было, скорее, отягчающим фактором, чем преимуществом, поскольку задерживало принятие решений о замене быстро стареющих транспортных единиц более современными. Работа над новейшими конструкциями в большом масштабе была проведена лишь в первой половине тридцатых годов. Велась она относительно долго, однако полученные в результате модели имели существенные с точки зрения военного вооружения достоинства. К тому же эта техника производилась слишком долго, а возможности его эффективного использования в бою уменьшали также в т.ч. недостатки в организационной структуре вооруженных сил. Поэтому на пороге II мировой войны французское броневое и танковое вооружение все еще находилось на стадии модернизации и реорганизации, не будучи полностью готова к вооруженной конфронтации с вооруженными силами восточного соседа.

Ключевые слова: танки, французские, французские вооруженные силы в 1939 году

